

A Study of Imam Reza's Stance towards His Brother, Ibrahim b. Musa al-Kazim's Political Actions Based on Numismatic Evidence

By Seyyed Mohammad Ali Mousavi¹

Abstract:

Due to the lack of legitimacy of the Abbasid Caliphate among the Alawites, they staged numerous uprisings against the Abbasids during the Ma'mun's reign, one of the most significant being the uprising of Ibrahim b. Musa al-Kazim in Yemen and his minting of coins. Examining the conflict between the Alawites and Abbasids can provide valuable information for researchers. Previous historical sources do not report or provide information about the minting of coins by Ibrahim b. Musa al-Kazim, or at least such sources have not been identified or introduced until now. This research aims to identify the coins of Ibrahim b. Musa al-Kazim to answer questions such as: In which years and mints did Ibrahim b. Musa al-Kazim mint coins? What were the themes and concepts of his coins inscriptions? In addition, how many coins of the appointment of Imam Reza (A.S.) exist in the coin treasury of the Astan Quds Razavi Museum and what are their themes and concepts? The statistical population of this research consists of four known coins of Ibrahim b. Musa al-Kazim, and considering the events during his rule in Mecca, nine coins of the appointment of Imam Reza (A.S.), his elder brother, were also examined. The data collection method: Library and field studies, and the research approach is descriptive, analytical, and historical. The results indicate that the coins obtained from Ibrahim b. Musa al-Kazim belong to his rule period and the main themes of his coins refer to specific Qur'an verses and a phrase that attributes him to the Prophet in order to legitimize his uprising. In the treasury of the Astan Quds Razavi Museum, there are thirteen dirham coins of appointment, all of which include the name of Imam Reza (A.S.) and his attribution to Ali b. Abi Talib (A.S.), as well as the name of the caliph, the place of minting, and religious symbols.

Keywords:

Ibrahim b. Musa al-Kazim, Imam Reza (A.S.), coin, mint, inscriptions, themes.

بررسی موضع امام رضا علیه السلام نسبت به اقدامات سیاسی برادرش ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام با تکیه بر شواهد سکه‌شناسی

سید محمدعلی موسوی^۱

۱ چکیده

به علت مشروعیت نداشتن خلافت عباسی نزد علویان، آنان در دوره خلافت مأمون قیام‌های متعددی علیه عباسیان شکل دادند که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، قیام ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام در یمن و ضرب سکه توسط او بوده است. بررسی نزاع بین علویان و عباسیان می‌تواند اطلاعات ارزشمندی در اختیار پژوهشگران قرار دهد. در منابع متقدم تاریخی گزارش و اطلاعی در مورد ضرب سکه توسط او وجود ندارد یا حداقل تاکنون چنین منبعی یا منابعی معرفی و شناسایی نشده است. پژوهش حاضر با هدف شناسایی سکه‌های ابراهیم بن موسی علیه السلام در پی پاسخ‌گویی به سؤالاتی چون: ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام در چه سال‌هایی و ضربخانه‌هایی اقدام به ضرب سکه کرده است؟ و نوشته‌های ضرب شده بر سکه‌های او چه مضامین و مفاهیمی داشته‌اند؟ همچنین چه تعداد سکه ولایتعهدی از امام رضا علیه السلام و با چه مضامین و مفاهیمی در مخزن گنجینه سکه موزه آستان قدس رضوی وجود دارد؟ جامعه آماری مورد بررسی در پژوهش حاضر، شامل چهار عدد از سکه‌های شناخته شده از ابراهیم بن موسی علیه السلام است و همچنین با توجه به حوادث دوره حکومت او در مکه، به بررسی تعداد نه عدد از سکه‌های ولایتعهدی امام رضا علیه السلام برادر بزرگوار ایشان نیز پرداخته شده است. روش گردآوری اطلاعات پژوهش؛ از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی و رویکرد پژوهش نیز توصیفی، تحلیلی و تاریخی است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که سکه‌های به دست آمده از ابراهیم بن موسی علیه السلام، مربوط به دوره حکومت اوست و مضامین اصلی ضرب سکه‌هایش، اشاره به برخی آیات قرآنی خاص و عبارتی است که انتساب او را به پیامبر صلی الله علیه و آله در جهت مشروعیت بخشیدن به قیام او می‌رساند. در موزه آستان قدس رضوی سیزده عدد سکه درهم ولایتعهدی وجود دارد که متن تمامی سکه‌ها شامل نام امام رضا علیه السلام و انتساب ایشان به علی بن ابی‌طالب علیه السلام و همچنین نام خلیفه، محل ضرب و شعائر مذهبی است.

۱ واژگان کلیدی

ابراهیم بن موسی علیه السلام، امام رضا علیه السلام، سکه، ضربخانه، کتیبه‌ها، مضامین.

مقدمه

شواهد سکه شناختی می‌توانند در مطالعه و شناخت رویدادهای تاریخی بسیار تأثیرگذار باشند به ویژه در مواقعی که اطلاعات منابع مکتوب کاستی‌هایی داشته باشند. در سال‌های پس از مرگ هارون الرشید عباسی قیام‌های متعددی علیه خلافت عباسیان شکل گرفته است که از جمله آن‌ها، قیام ابراهیم بن موسی علیه السلام است. او فرزند امام موسی کاظم علیه السلام و برادر کوچک‌تر امام رضا علیه السلام است که در مورد تاریخ دقیق تولد او اطلاعی در دست نیست. لقبش مرتضی و مادرش نجیه نام داشته است. او در سال ۲۰۰ هـ ق در یمن به دستور ابوالسرایا به قیام می‌پردازد و تا سال ۲۰۱ هـ ق بر آنجا حکومت می‌کند. خوشبختانه به واسطه در دست بودن تعدادی از سکه‌های او، دسترسی به اطلاعات ارزشمندی از وضع سیاسی و حکومتی وی امکان پذیر است. پیش از او، ابوالسرایا در کوفه در سال ۱۹۹ هـ ق به ضرب سکه اقدام کرده و از شعائر سکه‌های خود برای بیان عقیده قیام‌کنندگان سود جسته است. این روند در ضرب سکه‌های ابراهیم بن موسی علیه السلام نیز تداوم یافت.

پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر تلاش دارد که به این پرسش‌ها پاسخ گوید: ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام در چه سال‌هایی و ضرابخانه‌هایی اقدام به ضرب سکه کرده است؟ سکه‌های ضرب‌شده او چه مضامین و مفاهیمی داشته‌اند؟ همچنین چه تعداد سکه ولایتعهدی از امام رضا علیه السلام و با چه مضامین و مفاهیمی در مخزن گنجینه سکه موزه آستان قدس رضوی وجود دارد؟

جامعه آماری، روش گردآوری و روش تحقیق

در این پژوهش اطلاعات چهار عدد از سکه‌های شناخته شده از ابراهیم بن موسی علیه السلام و نه عدد از سکه‌های ولایتعهدی امام رضا علیه السلام مورد بررسی قرار گرفته است. رویکرد پژوهش، تاریخی-توصیفی و تحلیلی است و روش جمع‌آوری اطلاعات با مطالعات کتابخانه‌ای- میدانی و از خلال جستجو در موزه‌های داخلی و خارجی با بررسی سکه‌های به جا مانده از دوره حکومت ابراهیم بن موسی علیه السلام و سکه‌های ولایتعهدی امام رضا علیه السلام انجام شده است.

ضرورت و اهمیت پژوهش

ابراهیم بن موسی علیه السلام در سال ۲۰۰ هـ ق در یمن قیام کرده و از سال ۲۰۰ هـ ق تا ۲۰۱ هـ ق بر آنجا تسلط داشته و به ضرب سکه‌هایی پرداخته است. بخشی از حکومت ابراهیم بن موسی علیه السلام در مکه، هم‌زمان با دوره ولایتعهدی امام رضا علیه السلام بوده است. با توجه به حوادث سال‌های ۱۹۹ تا ۲۱۰ هـ ق، که در یمن، ایران و مکه رخ داده است بخشی کمبودها و نارسایی اطلاعات از اوضاع سیاسی و مذهبی یمن در دوره حکمرانی ابراهیم بن موسی علیه السلام و همچنین ارتباط فعالیت‌های سیاسی او با موضوع ولایتعهدی امام رضا علیه السلام، می‌تواند از طریق بررسی‌های صورت گرفته در مورد سکه‌های دوره حکومت ابراهیم بن موسی علیه السلام تکمیل گردد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های اندکی در خصوص سکه‌های ابراهیم بن موسی علیه السلام انجام شده است. کتاب تاریخ سکه در

دودمان‌های محلی ایران (قرون سوم و چهارم هجری قمری)، یکی از اولین منابعی است که به ضرب سکه توسط ابراهیم بن موسی علیه السلام در یمن اشاره داشته است. مؤلف تنها به معرفی یک نمونه از سکه‌های ابراهیم بن موسی علیه السلام که در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود اکتفا کرده است. حسن محسنی و حمیدرضا آذری‌نیا (۱۴۰۲) در مقاله خود تحت عنوان «بازتاب تبار مشروع خلافت در سکه‌های قرن دوم هجری» به معرفی یک نمونه از سکه‌های ابراهیم بن موسی علیه السلام پرداخته و تنها اشاره‌ای به آن داشته‌اند. در زمینه بررسی سکه‌های امام رضا علیه السلام نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته است. عباس سرافرازی (۱۳۹۳) در مقاله «جغرافیای تاریخی ضرب سکه‌ها با نام مبارک امام رضا علیه السلام»، به استفاده پادشاهان از نام امام رضا علیه السلام برای مشروعیت‌طلبی خود، در برخی سکه‌های دوره اسلامی، اشاره کرده است. سید مسعود شاه مرادی و اصغر منتظرالقائم (۱۳۹۵) در مقاله «کاربرد سکه‌ها در مطالعات تاریخ تشیع؛ مطالعه نمونه‌ای سکه‌های ولایت عهدی امام رضا علیه السلام» تلاش کرده‌اند تا با معرفی مشخصات سکه‌های ولایت عهدی امام رضا علیه السلام، کاربرد سکه‌شناسی را در علم تاریخ را نشان دهند.

ابراهیم بن موسی کاظم علیه السلام

شخصیت مذهبی:

ابراهیم بن موسی، فرزند حضرت موسی کاظم علیه السلام است (بخاری، ۱۴۱۳: ۳۶) که در عرصه مذهبی، نخستین بار نام او پس از مرگ پدرش آمده و جزو پنج نفر وصی موسی بن جعفر علیه السلام در وصیت‌نامه او بوده است (شیخ صدوق، ج ۴، ۱۴۰۴: ۴). وی را از راویان حدیث دانسته‌اند که از پدران خود احادیثی را روایت کرده است (مجلسی، ۱۳۱۱: ۱۴۳).

شخصیت سیاسی:

در زمینه سیاسی، شهرت او برای قیام در یمن و حکمرانی در آنجاست. در سال ۱۹۹ ه ق محمد بن ابراهیم علوی معروف به ابن طباطبا به یاری شخصی به نام ابوالسرایا در کوفه قیام کرد (تاریخ یعقوبی، ۱۹۶۰: ۴۴۵) و ابراهیم بن موسی علیه السلام نیز با آنان بیعت کرد (شامی، ج ۱، ۱۹۷۴: ۲۱۲). او در سال ۲۰۰ ه ق به قصد تصرف یمن به آن سوی حرکت کرد؛ زیرا پیش از آن ابوالسرایا او را برای حکومت آن سرزمین انتخاب کرده بود (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۵: ۳۵۵). با نزدیک شدن ابراهیم به صنعا، حاکم آنجا - اسحاق بن موسی - که از جانب مأمون عباسی بر یمن حاکم بود، به مکه گریخت و در همان سال، ابراهیم در یمن استقرار یافت (طبری، ج ۸، ۱۳۸۶: ۵۴۰). او پس از ورود به یمن و کشتن جمعیت بسیار، به ابراهیم جزّار (قصاب) معروف شد (رازی، ج ۴، ۱۴۲۲: ۱۱۹-۱۱۸). مدتی بعد، حسن بن سهل که از جانب مأمون عباسی حکومت عراق را عهده‌دار بود پس از ورود به مدائن، حمدویه بن علی بن عیسی بن ماهان را به حکومت یمن انتخاب کرد. در نبردی ابراهیم بن موسی، از او شکست خورده و به مکه گریخت (یعقوبی، ج ۲، ۱۹۶۰: ۴۴۷) و در همان سال از طرف مأمون به حکومت مکه انتخاب شد (یعقوبی، ج ۲، ۱۹۶۰: ۴۴۹؛ فاکهی، ج ۲، ۱۸۵۹: ۱۹۱). در سال ۲۰۲ به فرمان مأمون، حمدویه بن علی که حاکم یمن بود برکنار شد و ابراهیم بن موسی بار دیگر به حکومت یمن انتخاب شد. ولی بعد از جنگ حمدویه بن علی و ابراهیم بن موسی، ابراهیم شکست خورد و به مکه گریخت.

سکه های ابراهیم بن موسی کاظم علیه السلام:

با توجه به اطلاعات سکه شناختی موجود، ابراهیم بن موسی کاظم علیه السلام در سال های حکومت خود، اقدام به ضرب سکه های طلا (تصویر ۱) و نقره (تصاویر ۲، ۳ و ۴) در یمن کرده است.

تصویر ۱: سکه دینار ابراهیم بن موسی، ۲۰۰ هـ ق (منبع: مجموعه خصوصی).

متن روی سکه: محمد رسول الله.

حاشیه: بسم الله ضرب هذا الدينار سنة مئتين ابراهيم بن رسول الله.

متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شريك له.

حاشیه: محمد رسول الله جاء الحق وزهق الباطل ان الباطل كان زهوقا.

تصویر ۲: سکه درهم ابراهیم بن موسی ضرب صنعا، ۲۰۰ هـ ق (منبع: URL:1)

متن روی سکه: جاء - محمد رسول الله - مما امر به الامير ابراهيم بن رسول الله - الحق.

حاشیه: لقد جاءكم رسول من انفسكم عزيز عليه ما عنتم حريص عليكم بالمؤمنين رؤوف رحيم.

متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شريك له.

حاشیه: بسم الله [ضرب هذا الدرهم بمدينة صنعا] سنة مئتين.

تصویر ۳: سکه درهم ابراهیم موسی ضرب صنعا، ۲۰۱ هـ ق (منبع: موزه آستان قدس رضوی، س ۶۱۵- ردیف ۵۴)

متن روی سکه: منصور- محمد رسول الله- مما امر به الامیر ابراهیم بن رسول الله- الیمن.
حاشیه: لقد جاءکم رسول من انفسکم عزیز علیہ ما عنتم حریص علیکم بالمومنین رئوف رحیم.
متن پشت سکه: لاله الا الله وحده لا شریک له.
حاشیه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدینه صنعا سنه احدى و ماتین.
واقف: اهدایی سید فرید مصنف

سکه تصویر ۳، دارای شکستگی است و بخش هایی از آن به سختی قابل تشخیص است. نمونه سالم تری از این نمونه سکه در تصویر ۴ آورده شده است.

تصویر ۴: سکه درهم ابراهیم بن موسی ضرب صنعا، ۲۰۱ هـ ق (منبع: URL ۲)

متن روی سکه: منصور- محمد رسول الله- مما امر به الامیر ابراهیم بن رسول الله- الیمن.
حاشیه: لقد جاءکم رسول من انفسکم عزیز علیہ ما عنتم حریص علیکم بالمومنین رئوف رحیم.
متن پشت سکه: لاله الا الله وحده لا شریک له.
حاشیه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدینه صنعا سنه احدى و ماتین.

مضامین کتیبه‌های سکه‌های ابراهیم بن موسی ع:

مضامین کتیبه‌های مورد استفاده در سکه‌های ابراهیم بن موسی ع، را می‌توان در سه گروه تقسیم بندی کرد:
۱. نام حاکم

۲. شعائر مذهبی مانند آیه ۱۲۸ سوره توبه و آیه ۱۷ سوره الاسراء

۳. نام محل و تاریخ ضرب

نام حاکم:

مهم ترین موضوع در کتیبه های سکه های به دست آمده از ابراهیم بن موسی علیه السلام، چگونگی معرفی ایشان است. او در سکه هایش نام خود را به صورت « ابراهیم بن رسول الله » آورده است (تصاویر ۱ تا ۴) و خود را مستقیماً از نسل پیامبر صلی الله علیه و آله معرفی کرده است چراکه عباسیان به حقوق علویان توجهی نداشتند و ادعای فرزندان عموی پیامبر تا آنجا پیش رفت که محمد المهدی (۱۶۹-۱۵۸ ه ق) در زمان خلافت خود، مدعی شده بود که امامت از پیامبر به عباس بن عبدالمطلب رسیده است و همه کسانی که بعد از پیامبر به خلافت رسیده اند غاصب بوده اند و همین زمینه اصلی شورش علویان را به وجود آورد (قلی زاده، کریمیان، نیستانی، ۱۴۰۲: ۷). ابراهیم بن موسی علیه السلام با این نوع معرفی خود بر روی سکه هایش، تأکید هر چه بیشتر بر نسب و مشروعیت اش بوده است؛ زیرا پسران امام موسی کاظم علیه السلام به پیامبر نزدیکی بیشتری داشته اند تا خاندان عباسی و وجود چنین شعائری بر روی سکه های ابراهیم بن موسی علیه السلام، نشان دهنده همین موضوع و تهدیدی جدی برای مشروعیت حاکمیت مأمون بوده است. مأمون که به طور کلی در رویارویی با قیام های متعدد، متوجه جایگاه متزلزل خود شده بود پس از اعلام ولیعهدی امام رضا علیه السلام و ورود آن حضرت به مرو، وی را «الرضا» لقب داد تا به نحوی علویان را خلع صلاح کند. او می خواست به مردم بفهماند امام رضا علیه السلام مصداق اکمل الرضا من آل محمد (ص) است که در کنار او قرار گرفته است و با این کار قصد داشت به مشروعیت خود بیفزاید (صفری فروشانی، ۱۳۸۸: ۲۲). علت قیام ابراهیم بن موسی علیه السلام، سرنگونی عباسیان و رسیدن به حکومت بوده است؛ اما با ولیعهدی امام رضا علیه السلام، از قیام خود دست می کشد و با امام رضا علیه السلام بیعت می کند (نقوی، ۱۳۸۸: ۱۶).

شعائر مذهبی:

در سکه های تصاویر ۱ تا ۴، شعائر دینی مانند «محمد رسول الله» و «لا اله الا الله وحده لا شریک له» به کار رفته است که بر رسالت حضرت محمد صلی الله علیه و آله و یگانگی پروردگار اشاره دارد و همچنین کلمات «جاء» و «الحق» در بالا و پایین سکه ضرب شده است که به درستی باید «جاء الحق» خوانده شود و در واقع ابراهیم بن موسی با درج آن بر سکه های خود، به حقانیت حکومتش اشاره داشته است. حاشیه سکه ها شامل آیاتی از قرآن است که عقیده و نوع باور او را که افکار زیدی داشته است، تا حد زیادی نشان می دهد. این آیات شامل مضمون جهاد و پیروزی حق بر باطل و لطف پیامبر در هدایت به حقیقت است (جدول شماره ۱). در سکه های تصاویر ۲ تا ۴، در حاشیه سکه ها، متن آیه ۱۲۸ سوره توبه: «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ» ضرب شده است که در آن به مومنان گوشزد می کند که: رنج های شما بر پیامبر سخت است و همه اصرار او به خاطر دل بستگی به هدایت شماست و او نسبت به مؤمنان رئوف و مهربان است. در سکه تصویر ۱، متن آیه ۸۱ از سوره الاسراء: «جَاءَ الْحَقُّ وَرَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ رَهُوقًا» ضرب شده است که به آمدن حق و نابود شدن باطل، و باز هم به نوعی اشاره بر حقانیت حکومت ابراهیم بن موسی دارد. (قلی زاده، کریمیان، نیستانی، ۱۴۰۲: ۱۲).

تاریخ و محل ضرب سکه‌ها:

تاریخ ضرب سکه‌ها، سال ۲۰۰ هـ ق تا سال ۲۰۱ هـ ق را شامل می‌شود (تصاویر ۱ تا ۴). همه سکه‌های درهمی که به نام ابراهیم بن موسی علیه السلام است، در یمن و در ضربخانه صنعا ضرب شده‌اند (تصاویر ۲ تا ۴) و تنها نمونه فاقد محل ضرب، سکه‌ای از جنس طلا است که در آن مکان ضرب نوشته نشده است (تصویر ۱). اطلاعات سکه‌های مورد بررسی در جدول شماره ۱، ارائه شده است.

جدول شماره ۱: اطلاعات سکه‌های ابراهیم بن موسی علیه السلام

ردیف	جنس سکه‌ها	متن روی سکه	متن حاشیه روی سکه	متن پشت سکه	متن حاشیه پشت سکه	محل ضرب	سال ضرب	وزن	قطر	منبع
۱	طلا	محمد رسول الله	بسم الله ضرب هذا الدين سنة مئتين ابراهيم بن رسول الله	لا اله الا الله وحده لا شريك له	محمد رسول الله جاء الحق وزهق الباطل ان الباطل كان زهوقا	ندارد	۲۰۰ هـ ق	۴/۱ gr	۱۸/۷۲ mm	تصویر ۱
۲	نقره	جاء - محمد رسول الله - مما امر به الامير ابراهيم بن رسول الله - الحق	لقد جاءكم رسول من انفسكم عزيز عليه ما عنتم حريص عليكم بالمومنين رؤوف رحيم	لا اله الا الله وحده لا شريك له	بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة صنعا سنه مئتين	صنعا	۲۰۰ هـ ق	-	-	تصویر ۲
۳	نقره	منصور - محمد رسول الله - مما امر به الامير ابراهيم بن رسول الله - اليمن	لقد جاءكم رسول من انفسكم عزيز عليه ما عنتم حريص عليكم بالمومنين رؤوف رحيم	لا اله الا الله وحده لا شريك له	بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة صنعا سنه احدى و مائتين	صنعا	۲۰۱ هـ ق	۱ gr	۱۵/۴۱ mm	تصویر ۳
۴	نقره	منصور - محمد رسول الله - مما امر به الامير ابراهيم بن رسول الله - اليمن	لقد جاءكم رسول من انفسكم عزيز عليه ما عنتم حريص عليكم بالمومنين رؤوف رحيم	لا اله الا الله وحده لا شريك له	بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة صنعا سنه احدى و مائتين	صنعا	۲۰۱ هـ ق	-	-	تصویر ۴

منبع: نگارنده

۱ موضع امام رضا علیه السلام در ارتباط با قیام ابراهیم بن موسی علیه السلام:

به نظر می‌رسد ابراهیم بن موسی در ابتدای ورود خود به عرصه سیاست، تحت تأثیر اندیشه‌های زیدیه بوده است و اما همراهی ابراهیم با قیام ابوالسرایا بدون یاری و یا حتی اجازه امام رضا علیه السلام بوده و این دلیلی قاطع است که آن حضرت همسو با افکار برادرش نبوده و قیام‌های ابن طباطبا، ابوالسرایا و قیام‌های وابسته به آن‌ها را تایید و همراهی نکرده است (بارانی، قانونی، ۱۳۹۵: ۸). در سخنرانی که ابوالسرایا برای مردم انجام داده به وضوح می‌توان تعارض کلام و عمل قیام‌کنندگان و همراهان آنان را دریافت چراکه ابوالسرایا می‌گوید: «ای مردم اگر نتوانسته اید در یوم الطف حضور یابید و حسین بن علی را یاری کنید چرا از کسی کناره می‌گیرید که نام حسین بر زبان می‌آورد و دین حسین را زنده می‌دارد؟ و در رکابش نمی‌جنگید؟... هم اکنون به کوفه می‌روم تا امر خدا را اطاعت کرده و از دینش حمایت کنم و اهل بیت رسول الله را یاری کنم...» (اصفهانی، بی‌تا: ۴۲۸). او در اینجا از امام رضا علیه السلام، وصی و جانشین بر حق امام موسی کاظم علیه السلام سخنی به میان نیاورده است و این خود نشان از جهت‌گیری قیام او و سایر قیام‌های وابسته به قیام او، در مسیری غیر از تبعیت از امام رضا علیه السلام دارد. در حقیقت قیام‌کنندگان مرتبط با قیام ابن طباطبا و ابوالسرایا، والیان انتخاب شده از طرف این دو نفر بودند (نقوی، ۱۳۸۸: ۴) و تأکید آن‌ها بر انتخاب برخی از برادران امام رضا علیه السلام با هدف مشروعیت بخشیدن به قیام خود، از مهم‌ترین دلایل این انتساب‌ها بوده است. به همین سبب اهواز و بصره را به زید بن موسی، فارس را به اسماعیل بن موسی و یمن را به ابراهیم بن موسی، سپرده‌اند (همان: ۵). ابراهیم بن موسی در ابتدا با ابوالسرایا همکاری کرده، از جانب او در سال ۲۰۰ هـ ق به حکومت یمن فرستاده شد و در آنجا قیام کرد (اصفهانی، ۱۳۸۵: ۳۵۵).

با وجود روایاتی که در مورد رویدادهای حکومت ابراهیم بن موسی در یمن و پیروزی‌ها و شکست‌ها و همچنین انتسابش به حکومت مکه از جانب مأمون، نقل شده؛ در نهایت با طرح موضوع ولایتعهدی امام رضا علیه السلام از جانب مأمون عباسی، با روی باز ولیعهدی امام هشتم را پذیرفته و به سال ۲۰۲ هـ ق در مکه به گرفتن بیعت برای آن حضرت اقدام کرده است (مسعودی، ج ۳، ۱۴۰۹: ۴۴۱). با توجه به شواهد سکه شناختی، در همین سال در مکه اقدام به ضرب سکه‌هایی با نام امام رضا علیه السلام با عنوان ولیعهد مسلمین کرده است و متن این سکه مشابه سایر سکه‌های دوره ولایتعهدی امام رضا علیه السلام است که در شرق خلافت عباسی ضرب شده‌اند. متأسفانه به علت نگهداری این نمونه سکه در یک مجموعه خصوصی و عدم همکاری صاحب آن، نگارنده موفق به ارائه تصویر این سکه در پژوهش حاضر نشده است و این سکه طبق مشاهدات عینی نگارنده در سال ۲۰۲ هـ ق ضرب شده است.

زمان ضرب سکه‌های ولایتعهدی امام رضا علیه السلام را بین سال‌های ۲۰۱ هـ ق تا ۲۰۵ هـ ق دانسته‌اند (شاه‌مرادی، منظرالقائم، ۱۳۹۵: ۱)؛ اما سهیلی خوانساری تاریخ ضرب سکه‌های امام رضا علیه السلام را تا سال ۲۰۷ هـ ق عنوان کرده است (سهیلی خوانساری، ۱۳۵۴: ۷۹) که البته با توجه به اینکه تا به امروز درهمی از تاریخ ۲۰۶ و ۲۰۷ هـ ق مشاهده نشده و گزارشی هم به دست نیامده است، نظر ایشان، جای بحث دارد.

مرحوم سهیلی خوانساری در مقاله خود اشاره کرده است که یک سکه درهم ولایتعهدی ضرب سمرقند در مجموعه خود داشته که در زمان نیابت تولیت آستان قدس رضوی، آقای محمد مهران، به موزه آستان قدس رضوی هدیه کرده است که ما احتمال می‌دهیم سکه یاد شده همان سکه ولایتعهدی ضرب سمرقند تصویر ۵ باشد.

تصویر ۵: سکه درهم ولیعهدی امام رضا علیه السلام، ضرب سمرقند ۲۰۲ ه ق (منبع: موزه آستان قدس رضوی، س ۳ و ۱۶۸)

متن روی سکه: لله - محمد رسول الله - المأمون خلیفه الله - مما امر به الامیر الرضا ولی عهد المسلمین علی بن موسی بن علی بن ابی طالب - ذوالریاستین

متن حاشیه روی سکه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون.

متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شریکله - المشرق

متن حاشیه داخلی پشت سکه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بسمرقند سنه اثنتین و ماتین

حاشیه خارجی پشت سکه: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصر الله

واقف سکه به موزه: اموال خزانه حضرت امام رضا علیه السلام.

سکه های ولایتعهدی امام رضا علیه السلام در شرق و غرب ایران یعنی در سمرقند (تصویر ۵)، مرو (تصویر ۶)، نیشابور (تصویر ۷)، محمدیه (ری) (تصویر ۸ و ۹)، اصفهان (تصویر ۱۰، ۱۱ و ۱۲) و فارس (تصویر ۱۳) ضرب شده اند (سرافرازی، ۱۳۹۳: ۳) اما همان طور که پیشتر اشاره شد نمونه ای از سکه های دوره ولایتعهدی امام رضا علیه السلام که ضرب مکه است نیز وجود دارد که تاریخ ۲۰۲ ه ق بر آن درج شده است و این همان سکه ای است در زمان حکومت ابراهیم بن موسی علیه السلام برادر امام رضا علیه السلام در مکه ضرب شده است.

تصویر ۶: سکه درهم ولیعهدی امام رضا علیه السلام، ضرب مرو ۲۰۲ ه ق (منبع: شاه مرادی، منتظرالقائم، ۱۳۹۵: ۱۰)

متن روی سکه: لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب - ذوالرياستين
 متن حاشيه روی سکه: محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.
 متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شريكه - المشرق
 متن حاشيه داخلي پشت سکه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمرور سنة اثنتين و مائتين
 حاشيه خارجي پشت سکه: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله

تصوير ۷: سکه درهم وليعهدي امام رضا عليه السلام، ضرب نيشابور ۲۰۳ هـ ق (منبع: موزه آستان قدس رضوی، س ۱۰۸۹ ر ۱)

متن روی سکه: لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب - ذوالرياستين
 متن حاشيه روی سکه: محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.
 متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شريكه - المشرق
 متن حاشيه داخلي پشت سکه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بنيشابور { سنه ثلث و مائتين
 حاشيه خارجي پشت سکه: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله
 واقف سکه به موزه: محمد تقی صفار.

تصوير ۸: سکه درهم وليعهدي امام رضا عليه السلام، ضرب محمديه ۲۰۲ هـ ق (منبع: موزه آستان قدس رضوی، س ۱۳۶۱)

متن روی سکه: لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب - ذوالرياستين
 متن حاشيه روی سکه: محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون.
 متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شريكه - المشرق
 متن حاشيه داخلي پشت سکه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمديه سنه اثنتين و مائتين
 حاشيه خارجي پشت سکه: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله
 واقف سکه به موزه: داوود پيرزادى

تصوير ۹: سکه درهم وليعهدى امام رضا عليه السلام، ضرب محمديه ۲۰۳ هـ ق (منبع: موزه آستان قدس رضوى، س ۷۰۴)

متن روی سکه: لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب - ذوالرياستين
 متن حاشيه روی سکه: محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون.
 متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شريكه المشرق
 متن حاشيه داخلي پشت سکه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمديه سنه ثلث و مائتين
 حاشيه خارجي پشت سکه: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله
 واقف سکه به موزه: سيد محمد على موسوى و على اطاعت.

تصوير ۱۰: سکه درهم وليعهدى امام رضا عليه السلام، ضرب اصفهان ۲۰۲ هـ ق (منبع: موزه آستان قدس رضوى، س ۷۰۳)

متن روی سکه: لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب - ذوالرياستين
 متن حاشيه روی سکه: محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون.
 متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شريكه - المشرق
 متن حاشيه داخلي پشت سکه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه اصبهان سنه اثنتين و مائتين
 حاشيه خارجي پشت سکه: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله
 واقف سکه به موزه: اموالی آستان قدس رضوی

تصویر ۱۱: سکه درهم ولیعهدی امام رضا عليه السلام، اصفهان ۲۰۳ هـ ق (منبع: موزه آستان قدس رضوی، س ۱۱۱ ر ۱)

متن روی سکه: لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب - ذوالرياستين - ع.
 متن حاشيه روی سکه: محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون.
 متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شريكه - المشرق
 متن حاشيه داخلي پشت سکه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه اصبهان سنه ثلث و مائتين
 حاشيه خارجي پشت سکه: لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله
 واقف سکه به موزه: محمد تقی صفار.

تصویر ۱۲: سکه درهم ولیعهدی امام رضا عليه السلام، ضرب اصفهان ۲۰۴ هـ ق (منبع: موزه آستان قدس رضوی، س ۴۴۷).

متن روی سکه: لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب - ذوالرياستين - حس.

متن حاشیه روی سکه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون.

متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شریکله - المشرق

متن حاشیه داخلی پشت سکه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه اصبهان سنه اربع و ماتین

حاشیه خارجی پشت سکه: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله

واقف سکه به موزه: سرکار خانم گلی خاتم

تصویر ۱۳: سکه درهم ولیعهدی امام رضا (علیه السلام)، ضرب فارس ۲۰۲ ه ق (منبع: موزه آستان قدس رضوی، س ۹۲۵).

متن روی سکه: لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب - ذوالرياستين

متن حاشیه روی سکه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون.

متن پشت سکه: لا اله الا الله وحده لا شریکله - المشرق

متن حاشیه داخلی پشت سکه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بفارس سنه اثنتین و ماتین

متن حاشیه خارجی پشت سکه: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله

واقف سکه به موزه: امین رضایی.

در موزه آستان قدس رضوی ۱۳ عدد سکه درهم ولایتعهدی وجود دارد که ما در این گفتار، ۸ نمونه غیرتکراری را مورد بررسی قرار داده ایم. اطلاعات پشت و روی تمامی سکه ها در جدول شماره ۲ آورده شده است.

جدول شماره ۲: اطلاعات سکه های ولایتعهدی امام رضا علیه السلام

ردیف	جنس سکه ها	متن روی سکه	متن حاشیه روی سکه	متن پشت سکه	متن حاشیه داخلی پشت سکه	متن حاشیه خارجی پشت سکه	سال ضرب	وزن	قطر	منبع
۱	نقره	لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولى عهد المسلمين على بن موسى بن على بن ابي طالب - ذوالرياستين	محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون.	لا اله الا الله وحده لا شريكه - المشرق	بسم الله ضرب هذا الدرهم بسمرقند سنه اثننتين و ماتين	لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله	۲۰۲ هـ ق	۲/۶۷ gr	۲۵/۵۰ mm	موزه آستان قدس رضوی، س ۳ ر ۱۶۸
۲	نقره	لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولى عهد المسلمين على بن موسى بن على بن ابي طالب - ذوالرياستين	محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	لا اله الا الله وحده لا شريكه - المشرق	بسم الله ضرب هذا الدرهم بمرو سنه اثننتين و ماتين	لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله	۲۰۲ هـ ق	-	-	شاه مرادی، منتظرالقائم، (۱۰:۱۳۹۵)
۳	نقره	لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولى عهد المسلمين على بن موسى بن على بن ابي طالب - ذوالرياستين	محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	لا اله الا الله وحده لا شريكه - المشرق	بسم الله ضرب هذا الدرهم بنيشابور سنه ثلث و ماتين	لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله	۲۰۳ هـ ق	۲/۸۵ gr	۳۰/۶ mm	موزه آستان قدس رضوی، س ۱۰۸۹ ر ۱
۴	نقره	لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولى عهد المسلمين على بن موسى بن على بن ابي طالب - ذوالرياستين	محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	لا اله الا الله وحده لا شريكه - المشرق	بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمديه سنه اثننتين و ماتين	لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله	۲۰۲ هـ ق	۲/۱۴ gr	۲۴/۹۲ mm	(منبع: موزه آستان قدس رضوی، س ۱۳۶۱)

ردیف	جنس سکه ها	متن روی سکه	متن حاشیه روی سکه	متن پشت سکه	متن داخلی پشت سکه	متن حاشیه خارجی پشت سکه	سال ضرب	وزن	قطر	منبع
۵	نقره	لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن ابي طالب - ذوالرياستين	محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	لا اله الا الله وحده لا شريك له - المشرق	بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنه ثلث و مائتين	لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله	۲۰۳ هـ ق	۲/۹۲ gr	-	(موزه آستان قدس رضوی)
۶	نقره	لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن ابي طالب - ذوالرياستين	محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	لا اله الا الله وحده لا شريك له - المشرق	بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه اصبهان سنه اثنتين و مائتين	لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله	۲۰۲ هـ ق	۲/۹۸ gr	۲۵/۹۳ mm	(موزه آستان قدس رضوی، س ۷۰۳)
۷	نقره	لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن ابي طالب - ذوالرياستين	محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	لا اله الا الله وحده لا شريك له - المشرق	بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه اصبهان سنه ثلث و مائتين	لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله	۲۰۳ هـ ق	۲/۷۰ gr	۲۵/۸۰ mm	(موزه آستان قدس رضوی، س ۱۱۱۰ ر ۱)
۸	نقره	لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن ابي طالب - ذوالرياستين	محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	لا اله الا الله وحده لا شريك له - المشرق	بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه اصبهان سنه اربع و مائتين	لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله	۲۰۴ هـ ق	۳/۱۲ gr	۲۵/۴۹ mm	(موزه آستان قدس رضوی، س ۴۴۷)
۹	نقره	لله - محمد رسول الله - المأمون خليفه الله - مما امر به الامير الرضا ولي عهد المسلمين على بن موسى بن ابي طالب - ذوالرياستين	محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون	لا اله الا الله وحده لا شريك له - المشرق	بسم الله ضرب هذا الدرهم بفارس سنه اثنتين و مائتين	لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصر الله	۲۰۲ هـ ق	۳/۷۰ gr	۲۷/۱۵ mm	(موزه آستان قدس رضوی، س ۹۲۵)

منبع: نگارنده

در سال ۲۰۲ ه ق، حمدویه بن علی از مأمون نافرمانی می‌کند و مأمون حکومت یمن را به ابراهیم بن موسی علیه السلام می‌دهد و با وجود پیروزی او در جنگ با سپاه فرزند حمدویه، در نبرد با سپاه حمدویه شکست می‌خورد و به مکه باز می‌گردد (یعقوبی، ج ۲، ۱۹۶۰: ۴۴۹ و ۴۵۰). ابراهیم بن موسی علیه السلام دو بار به حکومت در یمن رسیده است؛ یک بار با قیام در مخالفت با حکومت مأمون از سال ۲۰۰ تا ۲۰۱ ه ق و بار دوم از طرف مأمون به حکومت یمن منصوب می‌شود که البته در نهایت موفق به گرفتن یمن از دست حمدویه، حاکم آنجا نشده است. سکه‌های به دست آمده از ابراهیم بن موسی علیه السلام مربوط به دوره حکومت او در یمن از طریق قیام در آنجاست (تصاویر) تا ۴). او در تاریخ ۲۱۰ ه ق در بغداد فوت می‌شود و مدفنش در آنجاست (امین، ۱۴۰۳: ۲۸۸). مجلسی قبر او را در بغداد و در صحن حرمین امامین کاظمین می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۰۳).

نتیجه‌گیری:

ابراهیم بن موسی علیه السلام در سال ۲۰۰ ه ق در یمن علیه مأمون عباسی برای به دست گرفتن حکومت به نفع علویان، قیام کرده و مدت کمتر از دو سال یعنی تا سال ۲۰۱ ه ق حاکم آنجا بوده است. سکه‌های طلا و نقره از دوره حکومت او بر یمن به دست آمده است. در این پژوهش، اطلاعات ۴ عدد از سکه‌های ابراهیم بن موسی علیه السلام مورد بررسی قرار گرفته است که سه عدد از سکه‌ها از جنس نقره و یک عدد از جنس طلا ضرب شده‌اند. همچنین ۹ عدد از سکه‌های نقره ولایتعهدی امام رضا علیه السلام مورد بررسی قرار گرفته‌اند. متن سکه‌های ابراهیم بن موسی علیه السلام به طور کلی نشان‌دهنده نام ایشان، با تأکید بر نسبش به پیامبر (ص)، رسالت پیامبر (ص)، یگانگی خداوند، و آیات قرآنی است. ابراهیم بن موسی علیه السلام همچنین با استفاده از عبارت «جاء الحق» در سکه‌های خود، به نوعی بر حقانیت حکومتش که از خاندان پیامبر است تأکید کرده است. با استناد به جدول شماره ۱ پژوهش حاضر، در متن سکه‌های ابراهیم بن موسی علیه السلام جنبه سیاسی و مذهبی بسیار پررنگ‌تر است چراکه ابراهیم بن موسی علیه السلام با نسب خویشاوندی خود با پیامبر (ص) و پیروزی حق بر باطل بر سکه‌های خود، اشاره به حق شرعی حکومتش داشته است و ضرب سکه توسط او، ابزار تبلیغاتی برای افکار زیدیه اش بوده است. ابراهیم بن موسی علیه السلام در سال ۲۰۲ ه ق که از جانب مأمون به حکومت مکه انتخاب شده است اقدام به ضرب سکه‌های ولایتعهدی امام رضا علیه السلام در مکه کرده است. سکه‌های ولایتعهدی امام رضا علیه السلام در ضربخانه‌های سمرقند، مرو، نیشابور، محمدیه (ری)، اصفهان، فارس و مکه ضرب شده‌اند و تمامی سکه‌ها با وجود ضرب در ضربخانه‌های مختلف، متنی نسبتاً مشابه دارند.

فهرست منابع:

۱. اصفهانی، علی بن حسین، بی‌تا. مقاتل الطایبین. به تحقیق: سید احمد صفر. بیروت: دارالصفاء.
۲. امین، سید محسن. ۱۴۰۳. اعیان الشیعه. جلد دوم. به تحقیق: سید حسن امینی. بیروت: دارالتعارف.
۳. بارانی، محمدرضا؛ قانونی، صفرعلی، ۱۳۹۵. «واکاوی ماهیت سیاسی و فکری جنبش ابن طباطبا». مجله شیعه پژوهی. سال ۲. شماره ۷. صص: ۱۰۱-۱۲۴.
۴. بخاری، سهل بن عبدالله. ۱۴۰۴ قمری. سرالسلسله العلویه. به تحقیق سید محمد صادق بحر العلوم. قم.
۵. خرمشاهی، بهاء‌الدین (مجموعه نویسندگان)، ۱۳۹۱، دایرةالمعارف تشیع. جلد اول، تهران: حکمت، چاپ دوم.
۶. رازی، احمد بن محمد. ۱۴۲۲ قمری. تجارب الامم. جلد چهارم. به تحقیق ابوالقاسم امامی. تهران: سروش. دوم.

۷. شیخ صدوق، محمد بن علی. ۱۴۰۴ قمری. *عیون الاخبار الرضا* علیه السلام. به تحقیق حسین اعلمی. بیروت: مؤسسه الاعلمی. چاپ اول.
۸. شاه مرادی، سید مسعود؛ منتظر القائم، اصغر. ۱۳۹۵. «کاربرد سکه‌شناسی در مطالعات تاریخ شیعه؛ مطالعه نمونه‌ای سکه‌های ولایت عهدی امام رضا علیه السلام. شیعه‌شناسی. سال سوم. شماره نهم. صص: ۹۳-۶۹.
۹. سلیمانی، سعید. ۱۳۹۶. تاریخ سکه در دودمان‌های محلی ایران (قرون سوم و چهارم هجری قمری). تهران. برگ نگار.
۱۰. شامی، فضیله عبدالامیر. ۱۹۷۴. تاریخ الفرقة الزیدیه. جلد اول. نجف.
۱۱. سرافرازی، عباس. ۱۳۹۳. «جغرافیای تاریخی ضرب سکه‌ها با نام مبارک امام رضا علیه السلام». خراسان بزرگ. سال پنجم. شماره پانزدهم. صص: ۲۱-۱۱.
۱۲. صفری فروشانی، نعمت‌الله. ۱۳۸۸. «تحلیلی بر قیام‌های علویان در دوران امام رضا علیه السلام و ارتباط آن با ولایت‌عهدی». فصلنامه علمی- پژوهشی شیعه‌شناسی. سال ۷. شماره ۲۶. صص: ۷۶-۵۷.
۱۳. طبری، محمد بن جریر طبری. ۱۳۸۶. تاریخ طبری. جلد هشتم. به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم. قاهره.
۱۴. فاکهی، محمد بن اسحاق. ۱۸۵۹. *المنتقى*. جلد دوم. لایپزیک.
۱۵. قلی زاده، فاطمه؛ کریمیان، حسن؛ نیستانی، جواد. ۱۴۰۲. «بازتاب اندیشه‌های اعتقادی تشیع زیدی بر مسکوکات علویان طبرستان». *مجله مطالعات باستان‌شناسی*. دوره ۱۵. شماره ۱. صص: ۱۸۲-۱۶۵.
۱۶. مفید، محمد بن محمد، ۱۳۷۴. *الارشاد*. جلد دوم. آل‌البیت. چاپ دوم.
۱۷. مجلسی، محمد باقر. ۱۴۰۴ ق. *بحارالانوار*. جلد ۴۸. لبنان. مؤسسه الوفا. بیروت.
۱۸. محسنی، حسین؛ آذری نیا، حمیدرضا. ۱۴۰۲. «بازتاب تبار مشروع خلافت در سکه‌های قرن دوم هجری». *مجله تاریخ و تمدن اسلامی*. سال ۱۹. شماره ۲۲. صص: ۳۶-۳.
۱۹. نقوی، سید اذکار. ۱۳۸۸. «تأثیر قیام‌های علویان بر علویان بر ولایت عهدی امام رضا علیه السلام». *مجله سخن تاریخ*. شماره ۶. صص: ۱۶۲-۱۳۹.
۲۰. یعقوبی، احمد بن واضح. ۱۹۶۰. *تاریخ یعقوبی*. جلد دوم. بیروت.

21. URL.1: <https://hcr.ashmus.ox. Uk/coin/HCR: 11209>. Date: 20/2/2022

22. URL.2: <https://www.zeni.ru/ cod: 259732>. Date: 20/2/2022

